

УДК 392.98 (477)

О. В. Тєвікова

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ПЕРІОДУ 50–60–х років ХХ ст.

У статті досліджуються шлюбно-сімейні відносини, що побутували в українському суспільстві в 1950 – 1960-их роках. Аналізується характер цих відносин, основні цінності та імперативи, на основі яких вони вибудовувалися, традиції та звичаї, поширені у шлюбно-сімейній сфері життя тогочасного українського суспільства, досліджується вплив комуністичної ідеології на родинно-інтимні стосунки, а також вивчаються трансформаційні й інноваційні процеси, що відбувалися в цій сфері в окреслений період.

Ключові слова: сім'я, шлюб, стать, гендерні відносини, інтимні стосунки, сімейні традиції, ідеологічна пропаганда, комуністична ідеологія.

Демократичні процеси формування української державності й трансформації суспільної свідомості, що відбуваються сьогодні, вимагають уважного ставлення до національної історії та культури. Важливу роль у процесі розуміння витоків сучасних реалій життя відіграє аналіз радянського минулого. Неналежно дослідженими ще й досі лишаються багато аспектів тоталітарної дійсності. До них відноситься і сфера інтимних та сімейних взаємовідносин радянських українських громадян.

До певного історичного моменту науковці у рамках позитивістського підходу розуміння історії цього аспекту життєдіяльності суспільства взагалі не надавали значення, вважаючи його невизначальним і другорядним для розвитку суспільства. Але же з 1920-их років із появою школи “Анналів” на Заході починає розвиватися антропологічний напрям історіописання [1]. Як цілком самостійна галузь історичної науки соціально-антропологічна історія почала активно розвиватися в 90-их роках ХХ століття в Росії. Привертають увагу різноаспектні дослідження в антропологічному вимірі, що друкувалися журналом “Родина” з 1993 року в рубриці “Повсякденність”, зокрема, студії Лілії Брусіловської, Раїси Кірсанової, Наталії Лебіної та інших [2; 3].

В Україні цей напрям започаткувався значно пізніше. Загалом можна констатувати відставання вітчизняної науки від зарубіжної в антропологічних дослідженнях. Але сьогодні ми маємо все більше українських історичних студій, публікацій, монографій, присвячених цій проблематиці [4; 5].

З огляду на вищезазначене, метою даної наукової розвідки є аналіз шлюбно-сімейних відносин в українському суспільстві періоду 1950–1960-х рр. – періоду правління М.Хрущова. Ліберальні реформи нового керівництва зумовили значні суспільні трансформації, руйнування багатьох традицій і усталених стереотипів, разом із тим залишали недоторканими фундаментальні основи існування радянської комуністичної системи.

Родинні та інтимні відносини у цей час, як і світогляд українських громадян у цілому, зумовлювалися комуністичною ідеологією та пропагандою відповідних принципів, норм і стандартів життя. Створення сім'ї заохочувалося в радянському суспільстві, бо на цей осередок влада покладала важливі ідеологічні функції. Комуністи добре розуміли, що саме в родині закладаються моральні та фізіологічні основи буття людини, її духовні та світоглядні якості. Саме тому радянський уряд завжди прагнув регулювати та контролювати сімейні відносини. Пропагувалася необхідність створення сім'ї кожним радянським громадянином. А сім'я в Радянському Союзі починалася з обов'язкової офіційної реєстрації в органах РАГС. Шлюб без реєстрації був поза законом, критикувався і засуджувався.

Партійні ідеологи намагалися нормувати всі аспекти шлюбно-сімейної сфери, навіть інтимні відносини між чоловіком і жінкою. Зокрема, формувалося сприйняття сексу як якогось негативного явища, його значення зводилося лише до дітонародження і не більше. Жартома міжособистісні стосунки радянських чоловіка і жінки можна схарактеризувати загальновідомою крилатою фразою “в Радянському Союзі сексу немає”. Вислів підкреслює антисексуальність і цнотливість культури міжособистісних відносин.

Статеві стосунки між молодими до заміжжя (навіть поцілунки на людях, чи тримання за руку) гостро засуджувалися суспільством як неприпустимі. Саме слово “секс” для громадян було чимось непристойним, огидним. Цю тему не прийнято було обговорювати навіть між чоловіком і жінкою або доньками й матерями. Серед шкільних дисциплін не було предмету, який би вивчав психологію та гігієну статевого життя, не було відповідних лекцій у вищих закладах освіти. Майже не було відкритих інтимних сцен у радянських кінофільмах та літературі. Без статевих органів робили ляльок для дітей. Зовнішній вигляд радянських жінок демонстрував скромність й антисексуальність. Вони, зазвичай, не носили брюк, коротких спідниць, суконь, які щільно облягали тіло й усього іншого, що мало елементи сексуальної привабливості. У родинях не прийнято було розказувати про природні зміни в організмі дівчини, що відбуваються в підлітковому віці, про відносини чоловіків і жінок, про народження дітей тощо.

З одного боку, держава пропагувала високу чистоту стосунків між чоловіком і жінкою, намагалася виховувати та популяризувати моральність і цнотливість радянських громадян, а з іншого, брак сексуального виховання, обмеженість відповідної інформації та загалом закритість цієї теми об'єктивно зумовлювали певні психологічні та фізіологічні проблеми. Так, суттєвою проблемою стала відсутність науковообґрунтованих методів і засобів контрацепції, що призводило до незапланованих вагітностей у жінок

і часто змушувало їх робити аборти. Слід додати, що з 1936 року аборт офіційно було заборонено в лікарняній практиці СРСР, але ця необхідність існувала, що призвело до небезпечних для здоров'я жінок "підпільних" абортів. Із приходом на посаду міністра охорони здоров'я М.Ковригіної з 1 листопада 1955 року аборт знову дозволили, що було продиктовано величезною кількістю листів-прохань від радянських жінок. Так, упродовж 1955 – 1965 рр. у Радянському Союзі було зафіксовано понад 7,2 млн. абортів – доволі високий показник [6].

Особливості інтимних і сімейних відносин насамперед визначалися побутовими умовами життя населення. У результаті воєнних дій люди змушені були мешкати в комуналках, малосімейках, аварійних будинках, що потребували капітального ремонту або навіть не підлягали ремонту, тисячі родин проживали на чужій житловій площі, ділили помешкання зі своїми батьками, іншими родичами, а подеколи навіть із нерідними. Загалом у 1955 році на одну людину в середньому припадало 6 м² житла [7, арк.131]. Ці обставини створювали незручності для влаштування сімейного побуту. Тому мати окреме житло було особливо важливим для тогочасних громадян.

Слід зауважити, що вище партійне керівництво поставило завдання вирішити житлові негаразди в найменші строки. Інтенсивне будівництво, що розгорнулося в наступні роки, спричинило появу багатьох тисяч естетично убогих і не досить зручних для проживання квартир у "хрущовках". Поряд із тим тисячі людей змінили бараки, підвали й комуналки і малосімейки на нові помешкання сімейного типу. 1965 року на одну людину в середньому припадало вже 10,9 м² житла [8, арк.21].

Далекі від досконалості квартири сприймалися як велике благо, а масове будівництво житла – як один із найважливіших заходів М. Хрущова, спрямованих на покращення добробуту громадян, насамперед тих, хто мав сім'ю. Забезпечення населення власним житлом заохочувало до створення сім'ї, а також сприяло зміцненню сімейних відносин. Окрім того, надання індивідуальних квартир сприяло зростанню ролі малої сім'ї і, на відміну від поширених до цього сталінських "комуналок" і "малосімейок", у яких приватного життя не існувало, формувало індивідуалізм у громадян.

Іншими реаліями радянського існування були незадовільні матеріально-побутові умови життя населення, відставання розвитку легкої промисловості, зруйнована соціальна інфраструктура. Навіть маючи достатньо коштів, придбати в магазинах, особливо в сільській місцевості, такі необхідні побутові речі як посуд, будівельні матеріали, одяг, взуття, меблі, побутова техніка тощо, було досить важко [9, арк. 73]. Ці обставини призвичаювали людей не лише до скромності й одноманітності в одязі та облаштуванні квартир, але й у своїх бажаннях та взаємовідносинах із іншими. Скромне існування виховувало в них невибагливість і байдужість до розкоші, до подарунків. Подарунковий етикет у відносинах чоловіка і жінки узагалі не був розвинутим. Усталена навіть і сьогодні традиція дарувати чоловікам шкарпетки на свята бере свій початок саме з цих часів. Цей подарунок вважався цінним, оскільки дістати шкарпетки в магазині, як і більшість інших речей, було складно.

У той же час темпи розвитку легкої і харчової промисловості поступово зростали. Упродовж 1959 – 1965 років споруджено понад 300 нових підприємств легкої та харчової промисловості й реконструйовано понад 400, що сприяло збільшенню обсягів виробництва товарів різного призначення майже вдвічі [10, с.86]. У побут громадян повільно, але входила нова техніка. Поступове покращення умов життя й зростання добробуту населення відбилися на зовнішньому вигляді людей. Модними інноваціями стають чоловічі білі нейлонові сорочки і костюми, у жінок – черевики на тонких високих підборах, спідниці з розрізами, блузи і кофти, які підкреслювали талію. Поширення набуває розповсюджений на Заході стиль "New Look", започаткований Крістіаном Діором та стиль Коко Шанель, завдяки яким жіночий одяг стає витонченішим, жіночнішим, сексуальнішим. Усе це сприяє зростанню зовнішньої привабливості як чоловіків, так і жінок, впливає на підвищення емоційності у їхніх стосунках.

Варто наголосити на гендерній рівності чоловіків і жінок як у суспільно-виробничих відносинах, так і сімейно-приватних стосунках. Це було зумовлене традиційним домінуванням жінки в українській сім'ї, демографічним дисбалансом і переважанням жінок у статевій структурі повоєнного часу, а також активною їх зайнятістю на виробництві. Тогочасні статеві диспропорції та дефіцит робочих рук зумовили широке використання жіночої праці в усіх галузях народного господарства (жінки становили понад 50% зайнятого населення), навіть там, де необхідні були значні фізичні зусилля (наприклад, праця в шахтах, розвантаження вагонів, підняття цілини, житлове й транспортне будівництво) [11, с. 163].

Активне залучення осіб жіночої статі до суспільно-виробничого життя порушило давню традицію – займатися тільки вихованням дітей та вплинуло на систему ціннісних орієнтацій тогочасних українок, що суттєво зблизилася з системою ціннісних орієнтацій чоловіків. Звідси – формування відповідного характеру – змужнілий мускулистий тип. Культивувалась орієнтація на те, що жінка ні в чому не повинна поступатися чоловікам.

Ще однією особливістю сімейних відносин було пропагування шанобливого ставлення дітей до батьків, призвичаювання їх змалку допомагати старшим. Особливо це було поширено в сільській місцевості, де батьки весь день працювали в колгоспах. Нове трудове законодавство з'явилося лише в 1956 році і вводило один вихідний день на тиждень і один тиждень відпустки на рік для працюючих, а також додаткову відпустку для працюючих жінок у зв'язку з вагітністю та пологами терміном 112 календарних днів [12, с. 90]. Така зайнятість батьків та відсутність законодавчої бази щодо відпусток по догляду за дітьми об'єктивно привчала їх до самостійності, раннього дорослішання, а також зумовила поширену в Радянському Союзі практику догляду і виховання дітей бабусями і дідусями.

Значну увагу вихованню дітей та організації їхнього вільного часу приділяла держава з ідеологічних міркувань. Широка мережа позашкільних закладів (палаці й будинки піонерів та школярів, станції й клуби

юних техніків і натуралістів, дитячі залізниці, флотилії, музичні школи, екскурсійно-туристські станції, гуртки художньої самодіяльності, що діяли при кожній середній школі та вищих навчальних закладах) охоплювала значну кількість дітей та юнаків, організовуючи молодь і позбавляючи часу на байдкування по дворах, розвиваючи творчість й ініціативність, виховуючи в душі комуністичної ідеології.

Окреслені вище процеси та явища зумовили ще одну тенденцію – зменшення кількості дітей у сім'ях. Традиція багатодітності, притаманна українському суспільству першої половини ХХ століття, змінилася на стійку тенденцію зростання кількості сімей, у складі яких було не більше 1 – 2 дітей. Зокрема, у 1959 році українських сімей, що склалися з 5 і більше осіб було всього 22% [13, с. 200 – 201]. Окреслений процес охопив і села, де багатодітність – типове явище. Хоча в західних областях УРСР ця характерна для села ознака збереглася. Родин із 5-6 осіб тут нараховувалося більше 60%. Загалом, середній розмір сім'ї дорівнював 3,5 особам (у містах цей показник становив 3,4, у селах – 3,7) [13, с. 204]. Зазначені вище процеси насамперед зумовлювалися зростанням ролі жінки в суспільстві та активною її зайнятістю в суспільно-виробничій сфері. Мав місце і дисбаланс у статевій структурі суспільства, що виявився в суттєвому переважанні чисельності жінок над чоловіками внаслідок війни та більшої смертності серед осіб чоловічої статі.

Отже, характер і особливості шлюбно-родинних відносин в українському радянському суспільстві 1950 – 1960-их рр. визначалися існуючими реаліями життя, комуністичною ідеологією та політикою партії, а також усталеними традиціями, принципами і цінностями, що поєднувалися з новими нормами й стандартами життя. Характерними рисами цих відносин були заідеологізованість, цнотливість, моральність і чистота стосунків, простота й скромність, невибагливість і шанобливе ставлення один до одного, гендерна рівність. Сім'я в була важливим інститутом радянського суспільства і знаходилась під постійним контролем і патронатом держави і партії, які брали на себе відповідальність за виховання, освіту, охорону здоров'я сім'ї. Навіть нормували інтимні відносини між чоловіком і жінкою.

Джерела та література

1. Блок М. Апология истории или ремесло историка / Марк Блок; [пер. с фран. Е. М. Лысенко]. – [2-е изд., дополн.]. – М.: Наука, 1986. – 256 с.
2. Лебина Н. Во что одеть “кузькину мать”? / Наталия Лебина // Родина. – 2009. – № 6. – С. 122–126.
3. Кирсанова Р. Стиляги. Западная мода в СССР 40–50-х годов / Раиса Кирсанова // Родина. – 1998. – № 8. – С. 72–75.
4. Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О. А. Коляструк. – Харків, 2008. – 112 с.
5. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст. / Оксана Кісь. – Львів: Інститут народознавства НАНУ, 2008. – 272 с.
6. Казус Ковригиной [електронний ресурс] // Экспресс газета. – 2008. – 17 вересня. – Режим доступу до газети: <http://eg.ru/daily/politics/11050/>
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 193. – Арк. 131.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. Р-2. – Оп. 13. – Спр. 5739. – Арк. 21.
9. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 3494. – Арк. 73.
10. Сенявский С. Л. Рабочий класс СССР (1938 – 1965 гг.) / Сенявский С. Л., Тельпуховский В. Б. – М.: Мысль, 1971. – 533 с.
11. Українці: історико-етнографічна монографія: у 2 книгах / [за ред. А. Пономарьова]. – Опішне: Українське народознавство, 1999. – 528 с.
12. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 593. – Арк. 90.
13. Итоги Всесоюзной переписи населения. 1959 год: Украинская ССР. – М., Госстатиздат, 1963. – 210 с.

Tevikova O. V. Retrospective analysis of Ukrainians' marriage and family relations in 50 – 60 years of the XX century

The article studied Ukrainians' marriage and family relations in 1950–1960 years. The author analyzes the character of these relationships, basic values and imperatives which it composed, traditions and customs, common in Ukrainian families at the soviet time, investigated the influence of communist ideology and power politics to family and intimate relationships, and examines the transformation and innovation processes that took place in this area.

Key words: *family, marriage, gender relationships, intimate relationships, family traditions, ideological propaganda.*

Тевикова О. В. Ретроспективний аналіз інтимно-сімейних відносин в українському суспільстві періода 50–60-х років ХХ в.

В статті досліджуються інтимно-сімейні відносини, які існували в українському суспільстві в 1950–1960-х роках. Аналізується характер цих відносин, основні цінності та імперативи, на яких вони ґрунтувалися, традиції та звичаї, розповсюджені в шлюбно-сімейній сфері радянського українського суспільства, досліджується вплив комуністичної ідеології та політики властей на сімейно-інтимні відносини, а також вивчаються трансформаційні та інноваційні процеси, що відбувалися в цій сфері.

Ключевые слова: *семья, брак, гендерные отношения, интимные отношения, семейные традиции, идеологическая пропаганда, коммунистическая идеология.*